

УДК 378.14(477) (091) "1945150": 930

П 30

Володимир ПЕТРИКІВ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ВИЩОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

У статті проаналізовано суспільно-політичні умови, в яких розвивалася вища історична освіта після Другої світової війни. Автор розглядає процес посилення ідеологізації навчального процесу та пов'язані з цим зміни в історичній освіті України перших повоєнних років.

Ключові слова: ідеологізація, історія, вища історична освіта, програми.

Постановка проблеми. У сучасних умовах особливого значення набуває відродження національної історичної пам'яті. У зв'язку з цим значний науковий і пізнавальний інтерес становить дослідження політичних обставин культурного життя України перших повоєнних років. Попри те, що з часу падіння комуністичного режиму минуло понад 20 років, проблема вивчення змісту історичної освіти радянського періоду досі не втрачає актуальності. Це зумовлено декількома факторами. По-перше, кожна наука, тим більше історія, припинила б усякий розвиток, якби відмовилася від власної 70-річної історії й спробувала розпочати все заново, з чистого аркуша. По-друге, фонди наших бібліотек великою мірою укомплектовані літературою радянських часів. По-третє, від тих же часів значною мірою успадкована структура й організація навчальних курсів з історії в школах та університетах. По-четверте, велика кількість викладачів і науковців пройшли радянську школу історичної освіти і методології історії і так чи інакше, свідомо чи несвідомо, відтворюють її принципи у своїй діяльності [6, 325].

Це вказує на головне – потребу критичного, неупередженого і навіть зацікавленого аналізу змісту історії, яка викладалася у вищих Радянської України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За часів існування СРСР питання негативного впливу політизації комуністичною партією освітнього процесу вітчизняними істориками не розглядалася через відомі суб'єктивні причини. Лише після проголошення незалежності України вітчизняні науковці позбавилися від партійного тиску влади та отримали змогу висвітлювати правду про трагічне радянське минуле за часів “сталінізму” [7, 239]. Суспільно-політичні умови розвитку культури в Україні у повоєнний період досліджують О. Замлінська [3], М. Коваль [5], В. Юрчук [13] та інші. Науковці вказують на насильницьку ідеологізацію українського населення через вітчизняні освітні заклади. Загальні процеси розвитку вищої освіти України в перші повоєнні роки проаналізовано в працях Р. Крайніка [7], Т. Марусик [8]. Ці дослідження, безумовно, відіграли значну роль у дослідженні проблем вищої школи України, допомогли зорієнтуватися у головних напрямках еволюції вищої освіти і виявити труднощі цього процесу в 40 – 50-х рр. ХХ ст. Питанням вищої історичної освіти у повоєнний період займалися Т. Васильчук [1], Я. Дашкевич [2], Ю. Кисла [4], В. Косміна [6]. Історики у своїх доробках доходять висновку про труднощі викладання суспільно-політичних дисциплін у навчальних закладах через надмірну політизацію навчального процесу.

Джерельну базу дослідження умовно можемо поділити на три групи: архівні джерела [1], збірники документів [9], [12] та навчально-методична література для вишів у перші повоєнні роки [11].

Аналіз та узагальнення сучасної історико-педагогічної літератури засвідчує, що в ній відсутнє комплексне розкриття процесу формування змісту вищої історичної освіти в Україні перших повоєнних років.

Метою статті є розкриття стану вищої історичної освіти в Україні перших повоєнних років.

Історична освіта посідає особливе місце в системі освіти, оскільки саме вона є головною ланкою патріотичного виховання громадян, формування їх суспільної свідомості, що забезпечує цілісність держави та суспільства. Великі можливості історичної освіти в суспільно-громадянському вихованні. Її місце та ефективність

особливо виразно проявилися за часів радянської влади [1, 53]. За визначенням відомого вітчизняного історика М. Ковалю: "...Історичним дисциплінам в СРСР було визначено особливе місце та роль. Вони розглядалися як вельми придатний засіб політико-ідеологічного впливу на формування народної свідомості у напрямку, необхідному партійному керівництву" [5, 3].

Після певного пом'якшення у культурній сфері в умовах Другої світової війни сталінський тоталітарний режим розпочав ще більший ідеологічний наступ після переможного її завершення. Стратегічний курс партійно-державного управління культурою в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, у перші повоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму з допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, застосування насилля і репресій проти творчої інтелігенції [13, 26]. Намагаючись посилити ідеологічний вплив на викладачів і студентів, партійні організації на місцях створили цілу мережу університетів марксизму-ленінізму, при ВНЗ діяли гуртки з вивчення історії КПРС. Кафедрам марксизму-ленінізму, історії КПРС, філософії відводилася головна роль у ВНЗ будь-якої спрямованості [8, 106].

Нова ідеологічна ситуація викликала загострення вимог до написання та викладання історії. В УРСР, як і у всьому СРСР, цей процес відбувався під знаком так званої кампанії проти "космополітизму" або "антипатріотизму", відомої в історіографії як "ждановщина" (за ім'ям головного ідеолога Андрія Жданова) [4, 222].

У цей період значно поглибилася ідеологізація змісту історичної освіти. Посилення русифікації поставило перед науковцями та викладачами ВНЗ завдання у стислий термін внести зміни до навчальних планів підготовки істориків, навчальних програм з історії всіх інших спеціальностей. Із цією метою у вересні 1945 р. відбулося засідання 4-ої Всесоюзної наради керівників кафедр суспільних наук, на якій працювала окремо виділена секція історії СРСР. На ній було заявлено, що програма застаріла і не відповідає рівню розвитку історії СРСР як науки. Увазі істориків була представлена нова програма з історії СРСР для історичних факультетів державних університетів і педагогічних інститутів, створена кафедрою

історії СРСР Московського університету. Редактор програми – керівник кафедри, член-кореспондент АН СРСР – І. Мінц зазначив, що основною відмінністю нової програми від попередньої є те, що в ній перебудована періодизація з метою усунення нормативних теорій. Нова програма базується на зміні економічних формацій. Також вона була доповнена історією зовнішньої політики і дипломатії. Багато уваги програма приділяла історії національної (російської) культури. “Російська культура росла на своєму власному національному корені” [10, 40]. Програма доводила вивчення історії до 1945 р. і включала розділ “Велика Вітчизняна війна”.

Секція прийняла пропозицію про перебудову навчального плану з історії СРСР у такому вигляді: лекційний курс – 350 год., в тому числі 1-й курс (до кінця XVIII ст.) – 140 год., 2-й курс (XIX і XX ст. до лютневої революції) – 140 год., 3-й курс (радянський період) – 70 год. Для семінарів (по 2 години на тиждень протягом трьох років) відводилося по 70 год. щорічно. На 4-му курсі вводився альтернативний спецсеминар як підготовка курсової роботи для конкурсу в аспірантуру [10, 41].

4 листопада 1946 р. міністр вищої освіти СРСР на підставі Постанови Ради Міністрів Союзу РСР від 30 жовтня 1946 р. видав наказ про встановлення на історичних факультетах державних університетів 5-річного терміну навчання і введення викладання історії загальної літератури, теорії та історії права, історії філософії, економічної географії [9, 117].

У вступі до програми з історії СРСР (для історичних факультетів державних університетів і педагогічних інститутів) за 1947 р. зазначалося, що завданням курсу “Історія СРСР” є: засвоєння студентами марксистсько-ленінського вчення про історичну освіту, критика основних положень дворянської і буржуазної історіографії, викриття фашистської фальсифікації історії. Класичним зразком викладу “наукової” історії вважався написаний Й. Сталіним “Короткий курс історії ВКП(б)”. До уваги автори програми також брали зауваження товаришів Й. Сталіна, С. Кірова і А. Жданова на конспекти підручників історії, лист товариша Сталіна укладачам підручників історії ВКП(б) тощо. Тільки наприкінці вступу зазначалося, що студенти мають знати основні типи історичних джерел, джерела з історії СРСР та методи їх вивчення, основи періодизації історії СРСР [11, 2].

Програма складалася з десяти розділів:

1. Первіснообщинний лад і рабовласницькі держави на території СРСР. Слов'яни. Перші політичні утвори у східних слов'ян.

2. Утворення феодальних відносин. Київська Русь (IX ст. – середина XI ст.).

3. Період феодальної роздробленості на території СРСР (XI – XV ст.).

4. Створення російської централізованої держави. Установлення самодержавства, перетворення Русі в багатонаціональну державу (XV – XVII ст.).

5. Утворення Російської імперії. Посилення кріпосницького гніту, зародження капіталістичних відносин в Росії (XVIII ст.).

6. Розклад кріпосництва і зростання капіталістичних відносин у Росії. Революційна боротьба проти царизму (перша половина XIX ст.).

7. Розвиток капіталізму в Росії. Початок революційної боротьби пролетаріату проти царизму (друга половина XIX ст.).

8. Епоха імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій у Росії (кінець XIX – початок XX ст.).

9. Велика жовтнева соціалістична революція і перемога соціалізму в СРСР.

10. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу.

У програмі повсюдно наголошувалося на єдино правильності марксистсько-ленінського вчення. Так, наприклад, у першому розділі студенти мали вивчати такі питання, як: марксистсько-ленінське вчення про розвиток докласового суспільства та фашистська фальсифікація історії первісного суспільства. Як бачимо, укладачі програми вже у самому формулюванні проблеми для вивчення визначають “правдиву” і “неправдиву” концепцію історичного розвитку. Програма також передбачала критику інших теорій, які не вкладалися у марксистське розуміння історії. Студентам, наприклад, пропонувалися до вивчення такі питання: “критика буржуазних теорій про Київську Русь (Соловйов, Ключевський, Грушевський); критика поглядів Покровського про Київську Русь; помилки буржуазної історіографії” [11, 6] тощо. Така односторонність у вивченні історії була покликана формувати у студентів радянську свідомість, виховувати “гвинтика” Радянської держави, який би “сліпо” виконував завдання партії.

Програма курсу “Історія СРСР” за 1947 р. передбачала вивчення окремих тем з історії України. Зокрема, студенти вивчали історію Галицько-Волинського князівства, “Боротьбу українського та білоруського народів проти гніту панської Польщі”, “Зрада Мазепи і Полтавська битва”, “Лівобережна Україна в складі Російської імперії у другій половині XVIII ст.”, “Західна Україна та її місце в складі всієї України, національний рух в Україні і Білорусії в 60 – 80 рр. XIX ст.” тощо. Однак програма зовсім не передбачала вивчення історії Української національної революції доби Української Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського, Директорії, цілком акцентуючи увагу на Великій жовтневій соціалістичній революції [11, 34 – 37]. Зменшення уваги до вивчення національної історії та одночасне посилене вивчення радянської (російської) історії мало на меті формувати радянську людину, стерти всі національні відмінності, виховувати радянську свідомість та патріотизм.

Особливе місце у програмі відведено вивченню історії XX ст., передбачаючи дуже детальне вивчення тем цього періоду. Однак із зрозумілих причин програма оминає вивчення цілої низки питань, в яких найяскравіше показано криваву суть комуністичного режиму: воєнний комунізм, голод 1921 і 1932 – 1933 рр. (про голодомор в умовах Радянського Союзу і мови не могло бути), боротьбу проти комуністичного режиму тощо.

Утім, незважаючи на посилення русифікації, централізації керування освітнім процесом програма все ж була видана в Києві українською мовою. Зауважимо, що переважна більшість програм видавалися здебільшого російською мовою в Москві.

Ідеологічний диктат у культурній сфері загалом і в історичній освіті зокрема після Другої світової війни особливо торкнувся західноукраїнських земель, де широкого розмаху набула національно-визвольна боротьба УПА. Так, у травні 1946 р. створюється комісія по Львівській області з перевірки стану ідеологічної роботи. Цей захід було здійснено на виконання постанови ЦК КП(б)У від 6 лютого 1946 р. “Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР у зв’язку з виборами до Верховної Ради СРСР”. У доповідній записці ЦК комісія зазначила, що у цей час у Львові особливо загострилося питання викриття ворожих ідей, які мають вплив серед деякої

частини населення і особливо інтелігенції. Виняткової гостроти набуває питання боротьби проти буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського [3, 76]. Викриття у приналежності до “ворожих ідей” зачепило і відомих науковців та викладачів вишів. Приміром, у звіті про стан підготовки наукових кадрів у Львівському державному університеті за 1947 р. зазначалося, що університет “засмічений” людьми, котрі в період окупації співпрацювали з німцями, серед яких історики: І. Крип’якевич, М. Кордуба, Б. Терлецький, М. Смішко, І. Шпитковський [1, 5].

У звіті комісії управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) про перевірку стану ідеологічної роботи в Україні від 1 липня 1946 р. зазначалося, що “виявлені націоналісти, які виступали під час німецької окупації з погромними фашистськими брошурами, Крип’якевич, Кордуба, Терлецький та інші мають можливість і зараз із кафедр інститутів проводити свої ворожі теорії” [12, 277 – 278]. Професорів Крип’якевича і Кордубу звинуватили у тому, що вони на засіданнях кафедри історичного факультету Львівського університету виступали з відкритим захистом поглядів М. Грушевського. Професор Кордуба висловив жаль з того, що Грушевського піддають критиці деякі його земляки-українці. Зазначалося, що “професор Кордуба у своїх виступах наполягав на тому, що на українській землі мали значний вплив Західна Європа (німці, австрійці), одночасно замовчує про вплив і братній зв’язок українського народу з російським”. Кордуба також заявив, що “університет – не середня школа, тому в ньому можна допускати викладання різних історичних концепцій, а студенти нехай вибирають, яка правильна” [12, 285].

За ідеологічними нападками не забарилися й “організаційні висновки”. Відомий галицький історик М. Кордуба, не витримавши цькування, у 1947 р. помер. А на І. Крип’якевича чекало “почесне заслання до Києва”. Загалом, у 1947 р. із Львівського університету було звільнено 15 осіб професорсько-викладацького складу через незадовільне ідейно-політичне виховання студентів та низький рівень кваліфікації [1, 1]. Подібні акції здійснювалися і в інших вищих навчальних закладах.

Певну інформацію про стан історичної освіти у Львівському університеті отримуємо з виступу завідувача кафедри історії України В. Горбатюка на засіданні вченої ради Львів-

ського держуніверситету від 27 вересня 1947 р. Зокрема, він зазначив, що першим завданням кафедри було “викорінити особливо буржуазні, націоналістичні погляди на історію, зокрема на історію українського народу, серйозною критикою нанести розгром залишкам цих антинародних концепцій історичного процесу...” [12, 327]. Як справедливо зазначає Ярослав Дашкевич: “справа не в М. Грушевському та його школі, їх історичних працях, а в тому, що треба було закреслити об’єктивну історію України, закрити правду про минуле української нації, підсовуючи замість цього сфальсифікований сурогат. Так робилося інтенсивно в усіх ВНЗ України...” [2, 32].

Для того, щоб утвердити “єдино правильну” радянську концепцію історії, було видано розпорядження вилучити з бібліотек і книжкових видавництв усю “націоналістичну” літературу [12, 287].

Отже, суспільно-політичні процеси в УРСР впливали на розвиток історичної освіти в університетах, що виявилось у посиленні ідеологізації та підпорядкуванні істориків партійним інтересам. Перегляду був підданий весь науковий доробок істориків, а гострій критиці – праці, які не вписувалися у партійні ідеологічні концепції. На догоду політичним та ідеологічним цілям сталінського керівництва з історії України викреслювалися не лише імена, а й історико-культурні пласти, які не вписувалися у створені схеми.

Джерела та література

І. Державний архів Львівської області. Ф. Р-119. Оп. 6. Спр. 27.

1. Васильчук Т. Історична освіта у вузах УРСР у перші роки після війни (1941 – 1945 рр.) – культурологічний вісник // Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Прем’єр, 2004. – Випуск 12. – С. 53 – 57.

2. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і Львівська історична школа матеріали конференції, Львів, 24 – 25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк – Львів, 1995. – С. 32 – 94.

3. Замлінська О. Ідеологічний терор: репресії проти творчої інтелігенції у перші повоєнні роки (1945 – 1947 рр.) / О. Замлінська // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 73 – 80.

4. Кисла Ю. Конструювання української історичної пам’яті в УРСР впродовж сталінського періоду (1930 – 1950-ті рр.) / Ю. Кисла //

Міжкультурний діалог. – К. : Дух і літера, 2009. – Т. I : Ідентичність. – С. 221 – 244.

5. Коваль М. Політика проти історії: українська політична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки / М. Коваль // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 3 – 20.

6. Космина В. Про здобутки в радянській методології історії / В. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта. – Вип. XIX. – С. 325 – 333.

7. Крайнік Р. Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повоєнне десятиріччя / Р. Крайнік // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 238 – 243.

8. Марусик Т., Герегова С. Розвиток вищої освіти в західному регіоні України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) / Т. Марусик, С. Герегова // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 101 – 108.

9. Мовшович М. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции. – 2-е издание / М. Мовшович. – М. : Советская наука, 1948. – 615 с.

10. Панкратов А., Плотникова Е. Преподавание истории СССР в вузах / А. Панкратов, Е. Плотникова // Вестник высшей школы. – 1945. – № 5 – 6. – С. 36 – 41.

11. Програма з історії СРСР (для історичних факультетів державних університетів і педагогічних інститутів). – К. : Радянська школа, 1947. – 60 с.

12. Реабілітовані історією у 27 т. – Львів : Астролябія, 2009. – К. 1 Львівська область. – 768 с.

13. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні / В. Юрчук. – К. : Асоціація “Україно”, 1995. – 80 с.

Петрыкив Владимир. Общественно-политическая основа формирования содержания высшего исторического образования в Украине в первые послевоенные годы. В статье проанализированы общественно-политические условия, в которых развивалось высшее историческое образование после Второй мировой войны. Автор рассматривает процесс усиления идеологизации учебного процесса и связанные с этим изменения в историческом образовании Украине первых послевоенных годов.

Ключевые слова: история, высшее историческое образование, программы.

Petrykiv Volodymyr. Social and political background of forming the contents of higher historical education in Ukraine in early postwar years. The article analyzes the social and political environment in which developing of higher education of history after the Second World War. The author discusses the process of strengthening the ideological learning process and associated changes in the history education in Ukraine in the early postwar years.

Key words: history, historic higher education, programs.